

Szemle

Szönyegrojt

„Voltak idők és vannak népek, ahol vallás, tudomány, filozófia és költészet egy volt, és ma is egy. Még nem is olyan régen azt tartották, hogy ez az egység a primitív differenciálatlanság jele. Ma tudjuk, hogy nem. Milyen szabadság: a költő átléphet a pap területére s a gondolkozó a költőére; milyen biztosság: a gondolat ugyanazt jelenti a filozófiában, tudományban és versben.” (1)

Hamvas Béla itt a *poetica metaphysicáról* beszél; a metafizikai költészetéről. (Nem a 17. századi angol metafizikus költőkről – *metaphysical school of poetry* –, nem; általában a metafizikai költészetéről.) Arról a költészetéről, amely sosem mondott le a lényegi kérdések firtatásáról, és amely tiszta formájában – úgy látszik – csak az őshagyományban maradhatott fenn, amikor a mítikus világkép még egybe tudta láttatni az univerzumot, képes volt megfelelni *Hérakleitosz* követelményének: *Hen panta einai*, minden egy. De hogy jelenthet-e ez az egység a ma költője számára valamit, aki benne él a modern ember heveny scientizmusában, azt alaposabban meg kell néznünk. Válasszuk azt a költőt, akihez igen közel állott Hamvas gondolkodása, sőt, akire hatott is: *Weöres Sándort*. A *Rongyszönyveg* című ciklusából idézem a 148. darabot:

„A születés sivatagában
a forrásvíz a halottaké.” (2)

Weöres a *rongyszönyveg* elé szerényen, már-már semmitmondólag annyit ír zárójelben, hogy „dalok, epigrammák, ütempróbák, vázlatok, töredékek”. Mottóként viszont *Shakespeare Rómeó és Júliájából* idéz egy képektől túlszűfolt passzust, mintegy megelőzendő – mondom máris – ami következni fog. Mindenesetre az idézet kétszoros első pillantásra epigramma, vázlat vagy töredék, ezek a meghatározások látszólag passzolnak rá. Jobban szemügyre véve azonban mind a vázlat, mind a töredéke eszik, hiszen nagyon is kidolgozott, csattanósra kerekített mondat ez a két sor. Ugyanakkor azt a kérdés is föl lehet tenni, vajon filozófiai vagy költői közleménnyel állunk szemben. Nem is egyszerű a megválaszolása; tudjuk Weöresről, hogy

írt bölcséleti eszme-futtatásokat, kacérkodott bizonyos filozófiákkal, noha ennek ellenére is par excellence költőnek tekintjük, akinek istenáldotta tehetsége legföllebb *Csokonaiéhoz*, a fiatal *Petőfiéhez* fogható, mondta nekem egy alkalommal *Kormos István*. Elegendő „kiteritenünk” a mondatot egyetlen sorba, hogy megfosszuk verslátszatától, máris inkább filozófiai aforizmát látunk benne: „A születés sivatagában a forrásvíz a halottaké.” Mivel pedig aforizma, még csak nem is hat idegennek, meghökkenítőnek a poentírozott fogalmazás; ugyanis éppen ezt várjuk az aforizmától. Ám valamilyen értelemben folytonos meglepetést, poént várunk a költésztől is, amely igyekszik megfelelni ennek az igénynek; elég, ha olyan formalizált megoldásokra utalok, mint a shakespeare-i szonett két utolsó sora (amely esetenként akár kétszoros versként is kezelhető volna) vagy a terzinák lezáró-ráütő sora stb. És akkor az epigrammáról még nem szóltam. Azaz: ezen az alapon nem dönthető el, melyik a helyes válasz a föltett kérdésre.

De talán nem is kell eldönteni.

Azt pedig ránézésre is megállapíthatjuk, hogy az idézett versmondat fogalmazása különleges, már-már azt mondhatnánk: túlképiesített. Ha az iméntinél szembeötlőbb, noha az értelmet őriző transzponálást végzek, és a mondat helyére csak szintagmakapcsolatot állítok, így: *halottak forrásvíze a születés sivatagában*, akkor igen-csak élesen rajzolódik ki a két sor oxymoronos karaktere, amelynek egyesített ellentéte (a dialektikában ezt *coincidentia oppositorum*nak nevezzük), a születés és a halál ellentmondása, két pólus, amelyek között az oszcillációt *életnek* hívjuk. Az oxymoron voltaképpen geg, ezt talán a

köznap nyelv oxymoronjai tükrözik leginkább. Vakasszony visszanez – szoktuk mondani, ha gúnyolódni akarunk a kereketten izgalomkeltő filmcímeken, krimicímeken. Az önellentmondásosság gegjét élvezük benne. A Weöres-vers oxymoronja még rejtelmesebb a valóságos szövegben, mint a transzponáltban, mivel nem tudjuk pontosan, mit jelent, hogy „a forrásvíz a halottaké”. Gondolhatunk arra, hogy már a születés pillanatában elisszák az élő elől, emiatt sivatagos a születés, de az is indokolható, ha azt gondoljuk, hogy a forrásvíz a halottakból származik, mintegy belőlük ered. Ez utóbbi esetben még nyilvánvalóbb, hogy a születés a halált hordozza magában. Mint ahogy ez – sajnos – így is van; minden, ami megszületett, meg is hal. Vagyis újfent Hérakleitoszt citálhatjuk: „A kör kerületén közös a kezdet és a vég.” (3)

Gadamer utal rá, hogy Heidegger szerint valami olyasmi van a létben, mint a „jelenlevés ellentétessége”. (4) Megelőlegezhetjük a gondolatot, hogy Weöres kétsorosa is erre az ellentmondásra akar rávilágítani. Ennek, az ehhez hasonló feszültségnek óriási jelentősége van a műalkotásban. Ismét csak Gadamerre hagyatkozom: „E feszültség feszessége teremti a mű megformálási nivóját, és fényességet teremt, ami által mindent beragyog. Igazsága nem a jelentés egyszerű hozzáférhetővé válása, hanem épp ellenkezőleg, jelentésének kifürkészhetetlensége és mélysége. Ennyiben vita a világ és a föld, a felnyílás és az elrejtés között.” (5) Ebből akár azt is kiolvashatnánk, hogy a műalkotás igazi jelentésének fölfejtése reménytelen vállalkozás, hiszen a lényege kifürkészhetetlen. Ennek azonban kapásból ellentmondani látszik, hogy ahhoz még csak különösebben egyenemű befogadó közegre sincs szükség, hogy tapasztaljuk, mennyire hasonló olvasatok állnak elő egyazon szöveg (természetesen, költői szövegről beszélünk) megértésekor, ami utal bizonyos mag fölfogására, ámbar az is lehet, ez nem tartozik a mű lényegéhez. (Noha nem valószínű.) Mind-ez, persze, csupán logikai következtetés. Azt gondolom, Gadamer inkább olyasféle értelemben használja a jelentés (amely ki-

fürkészhetetlen) szót, mint a strukturalista nyelvészet, azaz: a jelhasználat szabályaképpen, és akkor valóban gondot okoz kiderítenünk, hogy miként állhatott elő éppen ez a szöveg (és nem más), amelybe már ezen a szinten is minduntalan betolakodik a „jelenlevés ellentétessége”. Heidegger ezt úgy mondja: „A költői kivetítés a semmiből jön elő, abban az értelemben, hogy ajándékát sohasem a megszokottból és az eddigiből veszi.” (6)

Amikor azt olvassuk Weöresnél, hogy a „születés sivatagában”, akkor mindannyiunk számára nyilvánvaló, hogy ez a kifejezés nemcsak nem megszokott, de eladdig aligha létezett a magyar nyelvben. Nem állíthatom – természetesen –, hogy a maga nemében egyedülálló, hiszen ismerjük a „szerelem sivataga” (ez egy *Mauriac*-regény címe), az „érzelme sivataga” kifejezéseket (azt viszont nem tudnám megmondani, milyen történelmi összefüggésben lehetnek Weöres kifejezésével), tehát elvben akár például is szolgálhattak volna, ennél azonban lényegesebb, hogy jól ismerjük a genitívuszos metafora-alkotás mechanizmusát, következésképpen nyelvi generatív készségünk ki van élesítve erre a módszerre, vagyis: nyelvi gátja nemigen van a lexikai megértésnek. Csak hát a metafora mint költői kép kívül van a nyelven, amint a megformálás jel-technikáján túl vagyunk, megközelítéséhez, hozzáférkezéshez nem elégséges a szintaktikai viszony föltárása. Ettől a pillanattól kezdve az foglalkoztat bennünket, amit ez a szintagma – „a szerelem sivatagában” – jelöl a maga metaforikus módján. Nevezetesen: miként függhet össze a *születés* és *sivatag*, amelyek a legcsekélyebb ekvivalenciát sem mutatják.

Ez azonban így is van rendjén, mert a metafora pontosan úgy működik, hogy valami *téves* irányba indítja el gondolkodásunkat, ugyanis Weöres sem a beduinokkal óhajtja közölni, hogy ahová születnek, az sivatag, hanem – és ez a metafora föloldásának rutinos módja – azt akarja elhíttetni velünk, hogy a születés olyan, mint a sivatag. Itt tehát apellál arra, hogy van fogalmunk arról, milyen a sivatag. És valóban, tudunk egy s mást a sivatagról akkor is, ha

nem láttunk soha sivatagot. Maga a szó föl-kelti bennünk a *sivárság* képzetét, sejtjük a két szó rokonságát különösebb nyelvi iskolázottság nélkül is. Az értelmező szótár viszont alaposan körbejárja a sivatag-szócikkben a fogalmat: terméketlen, nagy kiterjedésű, ahol az ember elhagyatottnak, idegennek érzi magát, de jelöljük általa a lelki kietlenséget, a tanácstalan elhagyatottságot, amit örömtelennek, meddőnek, vigasztalannak vélünk, azt a helyet, ahol semmit sem lehet előre látni, ami bizonytalanba vesző, elmosódó, alakatlan. Némi erőfeszítéssel még gyarapítani is tudnánk a lajstromot. Olyat azonban hiába keresnénk közöttük, amely valamicskét közelebb áll ahhoz, amit a *születés* szó leföd; a metafora éppen azáltal éli ki magát, hogy mindkét jelölő (születés, sivatag) teljes holdudvarát beveti. Érdemes végiggondolni azt a távol-ságot, amely – teszem azt – a *születés* és a sivatag *meddő* jelentése között fezsül; ezt már akár oxymoronos feszültségnek és oszcillációnak is tekinthetjük. Nem állítom, hogy ez a szélsőséges polarizáltság az első pillantásra eszünkbe jut.

De nem is kell, hogy így legyen.

A metafora éppenséggel késleltetés is: gondolja végig az üzenet fogadója, mit hallott, mit látott újra, és akkor keresse meg az értelmét, amit az új (ami ezúttal az eredeti) kontextus ad. Vagyis úgy mondom, hogy tessék utána gondolni! *Genette* azt tartja, „minden képes beszéd lefordítható”. Talán. De hogyan és mekkora vesztéssel? Láttuk, nem választhatom ki taláalomra a sivatag szó egyik szótári jelentését sem anélkül, hogy óhatatlanul egy irányba ne terelném az *alapmetaforát*, sőt, akár ki ne zökkenteném metaforikusságából. A költő nem a részletét akarja sugallni annak, amit mond, hanem a sértetlen egészet, hiszen amiatt is választotta pontosan ezt a genitívuszt. Mármost akkor mégsem lefordítható a képes beszéd? Nos, ha ez a kudarc valóságos, akkor bizony legjobb esetben is csak sejtethetjük, miről van szó, teljességében érteni aligha áll módunkban. Korábban viszont már észrevettük, hogy a metaforában *eliminált* hasonlat rejlik, a fordításunk így hangzott: a születés olyan,

mint a sivatag. Tehát sivár (és még minden, amit az értelmező szótár is felsorolt).

Nem tudom, már létező metafora-e, de nemcsak vallásos ember számára világos, ha azt mondom: a hitetlenség sivataga. Per analogiam: Weöres. Ez azonban korántsem igazán költői metafora; voltaképpen az a meglepetés hiányzik belőle, amire Heidegger is utalt. Nem indít annyira *téves* irányba, mint a „születés sivataga”, amelyben – úgy tetszik – több a kifejtetlenség. Úgy vélem, emiatt is tapasztathat nyomban hozzá a költő egy olyan köznapi ekvivalenciát (azaz: költői képnek semmilyen módon nem minősülőt), mint a „forrásvíz”, amely azonban fölveszi az erős metafora sugallta különlegességet abban a szerkezetben, hogy „a szerelem sivatagában a forrásvíz”. Nyomban bejátszik a sivatag-érzés virtuális ellentéte, a forrásvíz azonnal el is visz a fölüdülés, az életmentés irányába (újabb *téves* irány), amelyet majd drasztikus egyértelműséggel von vissza az állítás: „a halottaké”. Egyelőre azonban töprengésre készítet maga a „forrásvíz” kifejezés, hiszen fogalmunk sincs róla, miért forrásvíz (és miért nem – miként a közheles várakozás sugallná – oázis), ha pedig mégis forrásvíz, miből fakad föl, milyen összetételű stb. stb., ugyanis az efféle ismeretek egytől egyig befolyásolhatják a kép hatósugarát, mélységét. Ehelyett viszont azt tudjuk meg az állításból, hogy kiknek a tulajdona.

Még hozzá nem is akármilyen tulajdonosokról van ebben az esetben szó.

Azazhogyan.

Egyáltalán nem biztos, hogy azt tudjuk meg; lehetséges, hogy azt, belőlük fakad. Már ha a halottak forrásvizéről mint metaforáról gondolkodom. Mert azt végképp föl nem foghatom, mi szükségük a halottaknak a forrásvízre. Ha csak nem – a mitológia szellemében a Léthe felejtést hozó vize buzog ebben a forrásvízben is. Ezt a föltevést nem szabad elvetnünk már csak *Sallustius* miatt sem, aki úgy tudja, „a mítoszok olyan dolgok, amelyek soha nem történetek meg, de mindig jelen vannak”. (7) Weöresnél mindenképpen indokolt a mitológiai áthallások figyelembevétele.

Hamvas jóvoltából a mítoszban, mint látuk, együtt van a költői és a bölcséleti *diskurzus*, miként ezek mindinkább egybefolyni látszanak az esztétikában, tehát a művészet bölcséletében is. Miként utána sokan, Heidegger ezt a folyamatot a nyelvnek tulajdonítja: „A nyelv a nyilvánvalót és elfedettet mint ekként elgondoltat szavakban és mondatokban nem csupán továbbítja, hanem ő teszi nyílttá a létezőt, mint létezőt. Ahol nincs jelen a nyelv, mint a kő, a növény és az állat létében, ott nincs a létnek nyitottsága, és ennél fogva a nem-létezőnek és az ürességnek sincs.” (8) Egészítsük ezt most ki *Bahtyin* véleményével: „A metafora nyelven kívüli értelme – értelmek átcsoportosítása –, valamint *lingvisztikai burka* – a szemantikai eltolódása mindössze különböző aspektusai ugyanannak a reális jelenségnek. Azonban a második szempont mindig az elsőnek rendelődik

alá, s a költő azért használ metaforát, hogy értékeket csoportosítson át, nem pedig azért, hogy nyelvgyakorlatot végezzen.” (9)

A *sivatag* mint érték?

Na, igen, amennyiben a sivatag a születés ürességére vonatkozik.

A rongyszőnyeg 27. darabjában Weöres a van–nincs diádjával foglalkozik. Alapítását már az első stófában leszögezi:

„a Van mindig bizonytalan,
csak egy biztos: a Nincsen.” (10)

Bármennyire különös tehát, kiindulni csupán az üresség, a Nincsen, a Semmi felől tudunk; azaz: a forrásvíz valóban a halottaké. A létbe a nem-létből jövünk, oda is hullunk vissza. De vajon következik-e ebből, netán föltehetjük-e a kérdést, vajon a nem-létünk létező-e. Érezzük ennek fonákságát, ha a nem-léteket létezőként határozzuk meg. (Miképpen – és itt újra lehetne Heidegger a hivatkozás – megengedhe-

tetlenek tetszik a Semmiről bármit is állítani, mivel az állítás által *valamivé* minősítjük.) Az ellentmondásosság végtelenül nyugtalanít bennünket.

Ilyesféle ellentmondás működik Weöres metaforájában; mind az *egészet* alkotó metaforákban, mind pedig abban a *globális* metaforában, amelyet a két sor alkot; ám ha a metafora *jelzi* ezt az ellentmondásosságot (márpedig az oxymoron hevességével jelzi, ahogyan utaltam rá), akkor – úgy tetszik – az ellentmondás igazsága mellett

tanúskodik és olyasmit tartalmaz, hogy a nem-lét a lét másik oldala, mondhatni: fonákja – tehát létező (a kettő együtt létezik, miként a tenyér és a kézfej, mint *coincidentia oppositorum*). A nem-lét az üresség, a lét, mikor az üresség megtelik. Valami efféle áll a *taoban* (lásd: 11. vers), (11) amelyet éppen Weöres Sándor ültetett át magyarrá, egy önvallo-

másában pedig egyenesen példaképei között emlegette *Lao-cet*, az öreg mestert, és amelyben az üresség (mint örök lehetőség) mindig magasabb rendű a megteltnél. Az ember – persze – nem üres születése pillanatában sem, hanem eleve megrabolt a halál által – innét a sivatag, a fogyatékoság érzése, hiszen a sivatagban az élet erősen redukált. A forrásvíz pedig, amely üde, hús, táplálná, ám ezt elorozták a halottak vagy éppen belőlük ered, és mi halált iszunk ebből a forrásból – már a születés pillanatában; emiatt nincs az embernek halhatatlan léte.

Ez a vers metafizikai közlendője – ha tetszik. Az, ami belőle legalább annyira költői, mint filozofikus; még azt a bölcséleti közhelyet is magába olvasztja, hogy a létezőt a halál felől lehet megközelíteni. Onnét, ahová az ember nagy *sívás-rívás* közepette tart. Honnét a *sívó* homok baljós hangjai érkez-

*Bármennyire különös tehát,
kiindulni csupán az üresség,
a Nincsen, a Semmi felől
tudunk; azaz: a forrásvíz
valóban a halottaké. A létbe
a nem-létből jövünk, oda is
hullunk vissza. De vajon
következik-e ebből, netán
föltehetjük-e a kérdést, vajon
a nem-létünk létező-e.
Érezzük ennek fonákságát,
ha a nem-léteket létezőként
határozzuk meg.*

nek füléhez. Ahol jeges szelek *sivítanak*. Egészen pontosan: a Semmi felől. Ahol védtelenül és gyámoltalanul ki vagyunk téve a metafizikai horrornak...

Fábián László

Jegyzet

(1) HAMVAS BÉLA: *33 esszéje*. Bölcsész Index, Bp. 1987, 177. old.

(2) WEÖRES SÁNDOR: *Egybegyűjtött írások I.* Magvető Könyvkiadó, Bp. 1970, 451. old.

(3) HAMVAS BÉLA: *33 esszéje*, i. m., 143. old.

(4) HEIDEGGER, MARTIN: *A műalkotás eredete*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1988, 27. old.

(5) Uo., 26. old.

(6) Uo., 115. old.

(7) = SAGAN, CARL: *Az Éden sárkánya*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1990, 19. old.

(8) HEIDEGGER, MARTIN: *A műalkotás eredete*, i. m., 112. old.

(9) BAHTYIN, MIHAIL: *A szó az életben és a költészetben*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1985, 54. old.

(10) WEÖRES SÁNDOR: *Egybegyűjtött írások I.*, i. m., 373. old.

(11) LAO-CE: *Az Út és Erény könyve*. Magyar Helikon, Bp. 1980, 19. old.

A melankólia moralitása

Jeles András Senkiföldje című filmjének leírása

1993 decembere. Az év legrövidebb napja ez a huszonegyediké. Ma leghosszabb az éjszaka. Szomorú dátum-e ettől? Vagy inkább attól vidámodjon az ember, hogy holnaptól egyre több lesz a fény a sötét ellenében?

Moziba megyek. *Jeles András* új filmjét ma mutatják be Tapolcán. Gyerekkorom terepén. Ízlelgetem a címet: *Senkiföldje*. Az meg mi? Az meg hol? *Jókai Mór* mesésen még odaképzelte két ország határára, ahol édenien élhetnek a szerelmesek, a regényalakok, a világból kimenekítettek. A 20. század, Auschwitz utáni költője már eképpen definiálja:

*„Senkiföldje egy csecsemő szeme!
E puszta és lakatlan égitesten,
e csillagpusztán roppant és kietlen
fönnsíkjain kallódva egyedül,
hogy vissza többé soha ne találjak,
úgy eltűnök örökre felelőtlen!”*

Még nem tudhatom, hogy *Pilinszky János* verssorai miképp fognak, fognak-e visszaköszönni – mert most, hogy ezt írom: visszaköszönnék – a celluloidról, de hamarosan látom a 13. születésnapjára ébredő Évát a költemény további szakaszaival:

„Gyönyörűek az első hajnalok...”

Nagyapi nyitná a spalettákat. Dől be a fény. Nagyí csukná a spalettákat...

*„Mint kisfiúk szíve a tengerparton,
szökött szívem megáll és megdobog!”*

Nem kell sokáig várákozni a nézőnek, hogy föld s levegő között ott nyújtózzék a végtelen víz is, ott álljon partján egy kisfiú szintén. De nagyon előreszaladtam. Már is magyarázkodnom kéne bűnről, bűntelenségről, idegenségről, világiányról; az egyetemes kultúrbotrányról, botrányról, ami botrány, mert megtörtént, és szent, mivel megtörténhetett...

Olvasom a címet. Aztán az alcímet, ami nem tükörfordítás. Francia frázis. Nem szóösszetétel. *Dieu n'existe pas*. Nem, ez nem lehet a rendező puszta gesztusa. (A rendező a továbbiakban JA.)

Anyanyelvünkön egy elvásított rímpár adja vissza az alcím értelmét: *Nincsen Isten*. Vagy: *Isten nincsen*. Megnevezés. És a megnevezés tagadása. A főcímet teszi fájdalmasabbá. Olyanná, amilyenné a költői képzelet tette korunkra a senkiföldjét, amit holdbéli tájként látunk tükröződni egy csecsemő szemén. (Az egyetlen remény az újszülött szeme mint ernyő, optikai értelemben, esetleg tükör...) A helyszínmegjelölés (főcím) értelmezettebbé (az alcím által) válik. Istentől elhagyott vidék. Amire Isten sem gondol. Ahol nem avatkozhat be, mert